

СЕМАНТИЧНИЙ РІЗНОВИД МОДАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ МОЖЛИВОСТІ У РЕЧЕННЄВІЙ КОНСТРУКЦІЇ

*У статті проаналізовано змістову структуру синтаксичних конструкцій з модальним значенням можливості, експлікатором якого виступають лексеми *могти* і *можна*; визначено семантичний спектр відношень, які вони передають. Обґрунтовано реалізацію модального значення можливості та досліджено засоби вираження модального значення можливості у реченнєвій структурі.*

Модальність виступає специфічною мовною категорією, що накладає відбиток і на змістові характеристики лінгвістичних одиниць, і на план їхнього вираження. Основним лексичним виразником модальності можливості виступають модальні слова *могти* та *можна*. Саме ці маркери досліджуваного різновиду модальної семантики становлять його ядро. У нашій роботі дослідження синтаксичних конструкцій з модальним значенням можливості здійснюється на матеріалі граматичних структур, до складу предикативної основи яких входять ці компоненти. Як нам видається, саме ґрунтовний аналіз ядерної зони семантики можливості допоможе вияскривити її характерні риси та описати диференційні ознаки, притаманні саме цьому різновиду значення об'єктивної модальності, власне у цьому і полягає **актуальність статті**.

Метою наукової статті є дослідження змістової структури синтаксичних конструкцій з модальним значенням можливості, визначення семантичного спектру відношень у реченнєвій структурі, обґрунтування реалізації модального значення можливості та дослідження засобів його вираження у реченнєвих конструкціях.

Оскільки в синтаксичних описах явище модальності вивчалось по-різному, існували відмінні погляди на сутність експлікаторів модального значення. Так, Є. О. Седельніков не вважав виразником модального значення речення окремі лексеми на зразок *могти*, *можна*. Крім цього, не було єдності в поглядах на природу модального значення в конструкціях зі складеними присудками, зв'язковий компонент у яких представлено модальним дієсловом, за допомогою якого виражається відношення між суб'єктом та дією: їх поряд з граматичними одиницями із суб'єктивною та об'єктивною модальністю зараховують до окремого типу, який називають "внутрішньо синтаксичною модальністю" (Г. Золотова) [1: 151-153], "внутрішньою модальністю" (Л. Єрмолаєва) [2: 48-106], "предметною модальністю" (І. Пете) [3: 219-236], окремі науковці визначають як специфічний спосіб оформлення модальності можливості (В. Панфілов) [4: 37-48], (С. Небікова) [5: 17-18], а самі маркери модальності можливості кваліфікують як "предикати потенційності" (Ю. Степанов) [6: 114]. З огляду на усталену в українському мовознавстві традицію вважати дієслово *могти* таким, що виражає модальне значення, тобто маніфестує зв'язок між предметами та явищами об'єктивного світу, вважаємо його головним репрезентантом модальної семантики можливості.

Так як для дослідження нами обрано синтаксичні конструкції з модальним значенням можливості, експлікатором якого виступають лексеми *могти* і *можна*, вважаємо за необхідне визначити семантичний спектр відношень, які вони передають.

Звертає на себе увагу той факт, що низка дослідників відзначають властивість названих лексем посідати ядерну позицію в модальному мікрополі можливості [7; 8; 9], а також надзвичайно високу продуктивність семантичного блоку *могти*, *можна* + *інфінітив*, напр.: *Така правда й щирість може дорого йому коштувати* (І. Багрянний); *Треба б тільки мати підойму, – зринуло в думці, оту Архімедову підойму, що нею можна повернути й хід планети* (І. Багрянний).

Модальне дієслово *могти*, вжите у формі теперішнього часу, у поєднанні з неозначеною дієслівною формою недоконаного виду означає ситуацію, існування якої може тривати в теперішньому, у момент мовлення, напр.: *У цьому-бо може бути джерело колосальних трагедій і колізій* (І. Багрянний); *А в погребі коли є ще трохи на денці картоплі та буряків, то добре, бо може тільки півтора корінця й лежати від буряків та недогризена мишами шабатурка з-під моркви* (Є. Гуцало); *Та його вражало те, що такі речі можуть говоритися вголос і що хтось говорить про це відважно й прямо, та ще й ось тут – у такому становищі!..* (І. Багрянний). На перший погляд, парадоксальність такого твердження (адже можливість завжди спрямована на майбутнє), згладжує факт, що в конструкціях такого зразка визначальним чинником творення модальності можливості виступає комунікативний, а саме – недостатня обізнаність мовця чи учасника ситуації з її реаліями, що створює передумови для виникнення припущення про обставини перебігу ситуації.

Цікавим фактом є те, що з-поміж конструкцій ілюстративного матеріалу у значенні "теперішньої можливості" з модальними дієсловами сполучаються переважно неграничні дієслова, тобто такі, "які

виражають дії, процеси та стани, що не передбачають досягнення своєї внутрішньої межі" та означають цілісну дію, процес чи стан, напр.: *А також думав, що подібне багатство може вживатися із таким убозтвом лишень у наших краях; хоч воно початок чогось великого і неосяжного, його поглинуть скелі, береги, земля* (Р. Андріяшик); *От не подумала б, що вас може цікавити це* (О. Іваненко); *Довго, приміром, мучили слова: "В українців гірка доля, як у негрів". Скільки я не мізкував, що те може означати, так і не дійшов смислу* (Р. Андріяшик). У таких конструкціях ситуація можливості мислиться як така, що виникла у минулому, і продовжує тривати до моменту мовлення (речення 1, 2) або до певного моменту в минулому (речення 3).

Проте трапляються й конструкції, у яких граматична форма теперішнього часу модального дієслова могли у сполученні з інфінітивом недоконаного виду може виражати дію, реалізація якої спрямована на майбутнє, напр.: *Відчував, що його огортає жах при згадці про те, що було, й перед тим, що може бути в цім безвихідді, в цім царстві садизму і сваволі* (І. Багрянний); *Думаю – піду подивлюся, – нарешті видавив він з себе, – бо чоловік може не знати, де тут добрий камінь, і потерпіти збитки* (Р. Андріяшик); *Чи ж ви знаєте, чого нам це може коштувати?* (І. Багрянний). Зазвичай, у таких реченнях функціонують інфінітиви непарновидових дієслів та задіяні окремі синтаксичні та стилістичні засоби: протиставлення (*те, що було, й те, що може бути*), співвіднесеність видо-часових форм предикатів у складному реченні (*чоловік може не знати і потерпіти збитки*).

Природа досліджуваних утворень чіткіше проступає за умови їх порівняння з конструкціями, у яких предикативним центром ситуації можливості виступає сполучення теперішнього часу модального дієслова могли з інфінітивом доконаного виду, напр.: *Але що дурний – свят-свят, про небіжчиків так не годиться казати, – що дурний може вчинити з золотом?* (Р. Андріяшик); *При самій думці про той момент, який може прийти, його млоїло* (І. Багрянний); *Ми всі в боргу перед нашими батьками й нашою Батьківщиною. Тільки народ може поквитати наші борги* (Б. Антоненко-Давидович). Таке поєднання маркує реалізацію ситуації можливості в майбутньому часі. Оскільки доконаний вид дієслова вказує на цілісну, повністю завершену дію, то синтаксична функція оформлення майбутнього часу видається цілком закономірною: нероздільність дії, її нерозривна зв'язність стає причиною усвідомлення її реалізації як належної до одного певного моменту – минулого або майбутнього. Аргументом на користь неможливості існування конструкції, у якій інфінітив доконаного виду в сполученні з модальним дієсловом позначає дію, що відбулася в минулому, є об'єктивна умова потенційності реалізації позначуваної ситуації, а отже – її здійсненості, що ще не трапилося, але може статися у будь-який момент. З-поміж досліджуваних конструкцій найбільшу продуктивність для вираження "майбутньої можливості" мають поєднання модального дієслова могли у формі теперішнього часу з початковою формою дієслів доконаного виду зі значенням завершення дії, напр.: *Чим може скінчитися бій одинокої, скаліченої, розтрощено, малої людини проти всього світу – проти світу зла, проти чорної великої ночі безглуздя й смерті?..* (І. Багрянний); *Але потерпав, що все це може одного дня закінчитися* (Р. Андріяшик); *Невідомо було, як довго може тривати оте листання паперів і вичікування, лише відомо було, що якоїсь хвилини все це може скінчитися і тоді...* (І. Багрянний) або з дієсловами, що виражають результативну дію, напр.: *При цьому також хтось із них, у відповідь на висловлений сторонньою особою жаль з приводу того, що, мовляв, дуже дешево за роботу взято (чотири літри олії!), кинув зауваження, що – "то нічого, бо автори можуть ще й доплатити та навіть віддати й частку свого життя, щоб тільки цю завісу почепити!"* (І. Багрянний); *Тихий і замріяний юнак Давид, обвинувачений в сіонізмі, в приналежності до організації Палей-Сіон, весь час очікував цього моменту, але не йняв віри, що той момент прийде, що на нього може звалитися щось страшне* (І. Багрянний); *Але друга [можливість] не виключала першої. Власне, тільки підтверджувала: тут не можуть зробити над ними "суду", бо відступають, а тому зроблять це десь в іншому місті* (І. Багрянний).

В українській мові трапляються також синтаксичні одиниці, модальне значення можливості в яких, експліковане за допомогою конструкції *могли в теперішньому часі + інфінітив доконаного виду*, співвідноситься з часовим проміжком теперішнього і майбутнього часу або теперішнього і минулого. Між тим, такі утворення є нечисельними і позначають зазвичай повторювану, регулярну дію, напр.: *Вони якщо й бувають часом хоробрі, то тільки в великому гурті, коли можуть власним криком заглушити жах* (І. Багрянний); *Диви, яка молодиця губилась у Колобродях! А я, дурень, і не примітив. Вогонь! Станом колише, що й порядна дівка може схватися* (Р. Андріяшик).

Окрім інфінітива, при передачі модальності можливості модальне дієслово може сполучатися з інфінітивною формою бути та прикметником чи дієприкметником, напр.: *Він відчував, що саме тут може бути нанесена йому найтяжча поразка, яка може зломити його волю, – це замах на його віру в те, що найбільше цінив усе своє життя і за що тримався душею, як за рятівниче коло* (І. Багрянний); *Якщо під ногами були камери смертників, до яких Сергеев стукав ногою, то той етап*

несподівано **може бути** справді заключний і дуже короткий (І. Багрянний); *Справа не може бути байдужою* також для власника лісів у Велдіжі, таємне порозуміння з ним могло б пану старості значно полегшити здійснення вищезгаданого завдання (Л. Горак). Такі утворення, як і одиниці, де предикативним центром потенційної ситуації є сполучення модального дієслова *могти* у теперішньому часі з інфінітивом доконаного виду, виражають можливість, реалізація якої відбудеться у майбутньому. На відміну від цих речень, про зародження можливості в минулому і її протяжність на часовій осі до моменту мовлення свідчить сполучення *може + бути + безособова дієслівна форма на -но, -то*, напр.: *А що в тих паперах понаписувано – тепер навіть не цікаво й зовсім не важно. Там може бути понаписувано все, що завгодно, але те вже не має ніякого значіння* (І. Багрянний).

Уживання модального дієслова *могти* у граматичній формі минулого часу зумовлене, насамперед, правилом узгодження часів, що на рівні граматичної організації речення віддзеркалюється в кореляції часових форм дієслів-присудків (надто коли повідомлення стосується подій, що вже відбулися), проте на рівні логічної побудови синтаксичної конструкції виступають виразниками майбутнього часу, напр.: *Його кожної хвили могли побачити німці і, "як партизана", зсікти геть на капусту зі скоростріла* (І. Багрянний); *Не запам'ятавши, тепер дорікала собі, сповнюючись відчаєм, наче від того, якби могла поглянути у вікно матеріної палати, залежало щось дуже важливе, таке, що могло зарадити, допомогти, врятувати...* (С. Гуцало); *На околиці була менша загроза від бомб, але більша від людей – отих одягнутих у мундири людей, що могли з'явитися кожному мить з того чи того боку й що зустрічі з ними кожен боявся, як вогню* (І. Багрянний). Тотожне значення мають конструкції з предикативним центром *могти* у формі минулого часу + *бути* + *прикметник*, напр.: *Така-бо зустріч могла бути небезпечною для них* (І. Багрянний); *А це страшна річ, – людина могла просидіти рік, витерпіти всі муки, відкинути всі обвинувачення та й бути неуразливою, і раптом через одне слово, сказане в камері й доведене до вух слідчого, дістати статтю й спастися безповоротно* (І. Багрянний).

Від проаналізованих варто відмежувати інший семантичний варіант конструкції *могти* у формі минулого часу + *інфінітив доконаного виду*, такі, що виражають значення "бути спроможним зробити що-небудь". Такі утворення позначають спроможність, здатність суб'єкта здійснити певну дію в минулому, і маркують дію як реальну, а не як потенційну, тобто не є репрезентантами модального значення можливості, напр.: *У хаті стало видно, вона могла розрізнити найдрібніші візерунки на килимах, що ними обвішано було стіни* (В. Шевчук); *Звідкіля й як ті жінки могли так блискавично швидко зорієнтуватися, куди завезено їхніх чоловіків, синів, батьків, і як розшукати цю тюрму?!* (І. Багрянний); *Не говоріть дурниць. Що вам могли поставити найдикиші обвинувачення – це нормально і в порядку* (І. Багрянний).

Конструкції, побудовані за схемою *могти* в минулому часі + *інфінітив недоконаного виду* теж маркують потенційність, здатність процесуальної дії реалізуватися за певних умов, напр.: *Він іще трохи полежав, подивився, як замовкали одна по одній зенітки і розбігалась обслуга, подивився на кам'яну постать над собою, в якій вже одлетіла голова, а тоді враз і собі чкурнув геть. Дала, далі, далі від цього місяця! Не від бомб, ні. Від цього місяця, де могли його шукати, де могли бути дець поблизу "свої"* (І. Багрянний); *Але в дійсності, в усій своїй трагічній повноті й специфічності така дія могла відбуватися й відбувалася лише на певній території й лише на тлі надзвичайної епопеї певного народу (може, навіть як вивершення тієї епопеї)* (І. Багрянний).

Високою частотністю вживання характеризується і модальне слово *можна*. За влучним спостереженням І. Федорової, продуктивність його вживання зумовлена тим, що ця лексема "має досить ємну модальну семантику і являється стилістично нейтральною" [10: 35]. Сфера функціонування модального слова *можна* – це, насамперед, безособові речення, у яких дія чи процес зображуються як такі, що не залежать від суб'єкта, а також такі конструкції, формальна організація яких не передбачає обов'язкової наявності суб'єкта дії, напр.: *Через день, це було вранці, Дарія Олександрівна згадала: близько самого прислону, над струмком, зосталися невикопані бурячки. Як вона про них забула? – можна зварити борщ і недужій pomoжеться* (В. Барка) – *Дарія Олександрівна може зварити борщ; Вона гостро роздивляється, куди можна тікати, он, хоч крізь проламіну в паркані – недалеко* (В. Барка) – *куди вона може втікти; Щоправда, можна збудувати замість розбірного будиночка звичайнісінький курінь, але тоді візьміть із собою метрів з десятка непромокальної матерії покрити зверху курінь, щоб під час дощу курінь не протікав* (О. Вишня) – *хтось може збудувати замість розбірного будиночка курінь*.

Поєднання предикатива *можна* з різними видовими формами інфінітива зумовлено тими самими закономірностями, що й утворення конструкцій *може + неозначена форма дієслова*: якщо мовець наголошує на цілісності чи одноразовості здійснення дії, він послуговується інфінітивом доконаного виду, напр.: *А потім западає тиша, і з її дна можна заприпитити лише примружене око зірки, яка зазирає вниз* (С. Гуцало); *Тоді біль швидко проходив, а за копіюку можна було купити у Масія аж чотири цукерки і вже смакувати до самого вечора* (О. Довженко); *Улянка уважно записала на*

клаптику паперу, де і які дерева **можна зрубати** (О. Донченко); за умови, коли на передній план зображення виходить тривалість дії, процесу чи її повторюваність, мовець користується моделлю **можна + інфінітив недоконаного виду**, напр.: *Отже, на тязі можна стояти. Але стояти, як ви знаєте, можна й на вулиці, і в кімнаті можна стояти, і на стільці, і на столі ми стоїмо* (О. Вишня); *Річка там не те, що в нас, жабі по коліно, а широка, з піщаним дном, раків повно, кишать, руками можна ловити* (В. Близнець); *Тоді повертаюся до свого: вірити наділений владою можна принаймні через п'ятдесят років після їх смерті* (Р. Андріяшик).

Лінгвісти констатують також тенденцію конструкції **можна + інфінітив** до позначення модальної семантики зовнішньої можливості [10]. Критичне переосмислення цієї позиції дає право твердити, що вживання такої конструкції продиктоване а) прагненням мовця сконцентрувати увагу на факторах об'єктивного світу, що сприяють реалізації потенційної ситуації як більш значущих порівняно з чинниками, що витікають з внутрішнього світу суб'єкта / дії, напр.: *Роман горів, як радісна свічка надії й безмежної віри в їхнє велике, героїчне призначення, ради якого можна терпіти все* (І. Багрянний) – важливість призначення – той фактор, що детермінує здатність Романа терпіти; *Та ми вже стільки напаскудили природі, що можна тільки дивуватися з її терплячості* (В. Дрозд) – об'єктивний закон захисної реакції на негативну дію визначає здивування з приводу бездіяльності природи; *Виказав, значить, москвофільську, а між радикалами шепіт, мовляв, можна його і у верховоди брати* (Р. Андріяшик) – відповідність політичних уподобань певній програмі уможливають кар'єрний ріст; б) потенційною здатністю зміни суб'єкта можливої ситуації без зміни сутності і умов реалізації потенційної ситуації, напр.: *А скажіть, будь ласка, в Хабаровську можна ходити по вулицях? Безпечно?* (І. Багрянний) – будь-хто може ходити вулицями Хабаровська; *Це був злий бог, якого можна було бачити і не бачити, якого можна було чути і не чути, але його присутність ніяк не можна було пояснити, бо вона була така, що не піддавалась осмисленню і розчленуванню, як прокляття* (Р. Андріяшик) – будь-хто може бачити і не бачити, чути і не чути бога, але ніхто не може пояснити його присутність; *Трохи розтуманилося, в небі повисло біле-біле сонце; на нього можна було дивитися скільки завгодно – воно анітрішки не сліпило* (В. Близнець) – будь-хто може споглядати сонце.

У зв'язку з цим, предикатив **можна** має ті семантичні варіанти, що й модальне дієслово **могти**:

а) бути здатним виконати дію, напр.: *При засніженій землі й найбільша темнота – відносна, і коли маєш добрий зір, то можна багато бачити* (І. Багрянний); *Не припускай, що цим орчиком можна зробити таку складну операцію* (Р. Андріяшик); *Озеречка ті з'єднуються одне з одним вузькими ериками, такими вузькими, що ледь-ледь можна ними пропхнутися на невеличких човниках-довбанках з одного озеречка до іншого* (О. Вишня);

б) бути спроможним виконати дію, напр.: *Захопившись своєю вигадкою, він із запалом розповідав Улянці, як можна прикрасити ялинку, засвітити свічки, а внизу, біля стовбура, поставити сніжного Діда Мороза* (О. Донченко); *Він послухав і радить: допомогти можна тільки одним – підгодувати корову, коли схудла, як драбина, і перестала доїтись* (В. Барка); *Просто не вірилося, що такого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що може потонути* (Є. Гуцало);

в) мати можливість виконати дію (за певних умов), напр.: *Можна відбудувати цей храм, але не можна відбудувати те, що непоправно привалено цими руїнами, привалено уламками всього життя* (І. Багрянний); *Ми назбирали чимало книжок. Читали запоем, по-дикунськи. Були тут і біблії, і катехізиси, і підручники з магії, і довідники для бджолярів, і сонники. Можна було навчитися всього – від ремесла пастуха до проповідника* (Р. Андріяшик); *Родич казав, що має флягу німецького спирту, можна б погрітись, бо хто зна, коли ще доведеться пити* (Є. Гуцало);

г) мати право, дозвіл виконати дію, напр.: *Звичайно, воно можна було б і сісти, а потім якось і звестись, але це, по-перше, коштувало б йому величезних зусиль волі, а по-друге, – що, як тієї волі раптом не вистачить?* (І. Багрянний); *Добре на таку тренівку брати вашого пса, краще – хорта, а як хорта нема, тоді гончака, – можна й куделя, тільки щоб прудкий був* (О. Вишня); *Глянь, глянь! – прошепотів Роман чомусь притишеним голосом (хоч тут можна було кричати на всі легені), коли після чергового вклякання перед ворожими літаками під якимсь груддям вони піднесли голови* (І. Багрянний);

д) зрідка модальний предикатив у поєднанні з дієсловом маркує випадкову дію. У такому разі можна є синонімічним до **щастить**, випадає, напр.: *Дуже добрий хазяїн був, рідко можна такого знайти* (В. Барка).

Між тим, сполучення модального дієслова (з)могти у формі майбутнього часу з інфінітивом сигналізує про потенційно можливу дію, яка відбудеться в майбутньому, часто не наголошуючи на проблемності її реалізації, напр.: *Можуть зітерти його тіло на порох, але не зможе ніхто зітерти на порох його душі, не зможе зігнати її з цієї землі* (І. Багрянний); *Іван же лишатиметься до неї уважливий та чулий, але тільки на смертному ложі зможе виміряти силу її відданості* (В. Шевчук).

Отже, на встановлення семантичного різновиду модального значення можливості у реченнєвій конструкції мають сильний вплив граматичні категорії способу та часу дієслова, які притаманні інфінітивному та модальному компонентів предиката відповідно. Реалізація цих граматичних категорій впливає не лише на спосіб формального вираження значення потенційності, але й визначає семантичні варіанти модальності можливості. Порівняльний аналіз функціонування модальних лексем *могти* і *можна* констатує зближення їхнього семантичного потенціалу, про що свідчить їхня синонімічність на рівні змістової організації речення та почасти взаємозамінність на рівні формальної структури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 352 с.
2. Ермолаева Л. С. Типология системы наклонений в современных германских языках / Л. С. Ермолаева // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 48–106.
3. Пете И. Типы синтаксической модальности в русском языке / И. Пете // Studio slavica. – Т. 16. – № 3–4. – Budapest, 1970. – С. 219–236.
4. Панфилов В. З. Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения и суждения / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1977. – № 4. – С. 37–48.
5. Небыкова С. И. Структура предложений современного русского языка с точки зрения содержания модальности возможности и необходимости : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.660 "Русский язык" / С. И. Небыкова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 18 с.
6. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
7. Федорова Л. В. Структура и модальная семантика несобственно-вопросительных предложений / Л. В. Федорова. – М., 1996. – 16 с.
8. Будильцева М. Б. Выражение модальных значений возможности и предположительности в русском и испанском языках : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01, 10.02.05 / М. Б. Будильцева. – М., 1984. – 249 с.
9. Шинкарук В. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : [монографія] / В. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.
10. Федорова И. Р. Модальность возможности в современном русском языке (на материале газет) : [учеб. пособие] / И. Р. Федорова. – Калининград, 2000. – 85 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Бернацкая С. М. Семантическая разновидность модального значения возможности в конструкциях предложений.

*В статье проанализирована содержательная структура синтаксических конструкций с модальным значением возможности, экспликатором которых выступают лексемы *мочь* и *можно*; определен семантический спектр отношений, которые они передают. Обоснована реализация модального значения возможности и исследованы средства выражения модального значения возможности в структуре предложения.*

Bernatska S. M. Semantic Diversity of Modal Meaning of Ability.

The article analyzes the content structure of syntactic constructions with modal meaning of ability, whose explicator are lexemes "be able" and "one can". It defines the range of semantic relations which they render. It also grounds the implementation of the modal meaning of ability and investigates the means of expressing modal value of ability in a sentence structure.